

O'ZBEK MILLIY KASHTACHILIK SAN'ATI TARIXI

Umarova Shaxlo Baxridin qizi

O'zbek tili kafedrası tayanch doktoranti Samarqand davlat pedagogika instituti E-mail:

shaxloumarova97@gmail.com Tel: (+99893 734 24 15)

Annotatsiya: Ushbu maqolada kashtachilik tarixi hamda kashtachilik terminlarining qo'llanilishi bilan bog'liq ma'lumotlar o'rin olgan. Kashta tikish usullari va unda foydalanadigan detallarga, kashtachilik terminlariga ham to'xtalib o'tilgan. Yurtimizning turli hududlaridagi kashtachilikning o'ziga xos xususiyatlari haqida ham ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: bolinpo'sh, yo'rma, ilmak, so'zani, "popopchi", kirpech, kashta, mato, bo'z, ilmoqli igna, so'zana, kashtali bo'g'jama, ro'yija, gulko'rpa.

Mamlakatimiz xalq amaliy san'ati san'atkorlari, birinchi navbatda, o'z milliy san'ati an'analaridan foydalanish va rivojlantirishga intiladilar. Go'zal asarlar yaratishda oddiy komplyatsiya, xalq naqshlarining mexanik birikmasi bilan cheklanib bo'lmaydi. Turli xil uy-ro'zg'or buyumlarini bezashning eng keng tarqalgan usuli sifatida kashtachilik juda muhim rol o'ynaydi.

Yevropada kashtachilik Uyg'onish davrida yuqori pog'onaga ko'tarildi. Kashtachilikda qimmatbaho toshlardan ham foydalanilgan. Ip, jun, ipak, zar va kumush suvi berilgan iplar ishlatilgan. O'rta Osiyoda kashtachilik mahsulotlarining tarixiy turlari deyarli saqlanmagan. Muzeylarda palak, so'zana, kirpech, choyshab, zardevor singari badiiy buyumlar va kashtali kiyimlar XIX asrga oid bo'lgan.

Badiiy narsalarni yana ham ifodali qilish uchun ular ko'pincha bezak bilan bezatilgan. Kashtachilikdagi bezak geometrik, gulli bo'lishi mumkin. Har qanday bezak doimo amaliy san'atga xos bo'lgan ma'lum qonuniyatlar asosida qurilgan. Mato yuzasida takrorlangan bezak elementlari ma'lum bir chiziqli va rangli qolipga mos keladi; alohida qismlarning munosabatlari qat'iy mutanosiblik va aniq masshtab bilan uyg'un bo'lishi kerak.

Kashta tikish mashinasining ixtiro qilinishi kashta tikadigan hunarmandlar uchun ko'plab qulayliklar yaratdi. Kashtalarni qo'lda tikish, birinchi navbatda, mayda kashtalar (do'ppilar, sharflar, divan yostiqlari) uchun qo'llanilsa, barcha turdagi yirik dekorativ kashtalar esa O'zbekiston aholisi orasida katta shuhrat qozongan mashinalarda tikilgan.

Mashinada kashta tikishning turlaridan eng tarqalgan kashta tikish texnikasi zanjirli tikuv usuli hisoblanadi. Jumladan, tambur mashinasidan foydalanish o'zbek xalqi orasida azaldan keng tarqalgan rivojlanishning bir bosqichi bo'ldi.

Qo'lda tikilgan tikuvlar orasida zanjirli tikuv eng ko'p mehnat talab qiladigan usullardan biri sanaladi. U igna bilan amalga oshiriladi. Oddiy igna bilan kashta tikishda hunarmandlar halqadan foydalanmaydi. O'zbek va tojik kashtachilari qo'lda tikilgan tambur tikishini "yo'rma", qoraqalpoqlar va qozoqlar esa "ilmak" yoki "ilma" deb atashadi. Qadimgi davrlarda ham qo'lda tambur tikish bilan turli xil kashtalar tikilgan.

Muzeylardagi kolleksiyalarda qo'lda zanjirli tikuv bilan ishlangan keng ko'lamli bezaksimon tikilgan kashtalarning chinakam noyob namunalari mavjud. Zanjirli bezak usuli Buxoro, Qarshi, Shahrisabz shaharlari va uning atrofidagi qishloqlardagi xalq kashtachilari tomonidan ishlab chiqarilgan. Ularning mutanosibligi, murakkab naqshlarining jozibasi, ranglar uyg'unligi bu kashtalarni xalq kashtachilik san'atining eng yaxshi namunalari qatoriga qo'ydi. Qo'lda tikilgan tambur kashtalaridan kiyim-kechaklarni bezash uchun foydalaniladi. Naqshlari jihatidan "yo'rma" to'rlari tambur kashtalariga o'xshamaydi. Hunarmand ayollar bezak berishda ortiqcha oro bermay, har doim yon-atrofidagi tabiat manzaralarini aks ettiruvchi kichik, nozik geometrik shakllardan foydalanishgan.

Ko'zgu qutilari ("aina-khalta") an'anaviy uylar bezagining muhim tarkibiy qismini tashkil etgan. Ushbu kashtalarning naqshlari qo'chqor shoxlarining an'anaviy tarzda ishlangan tasvirlari va oddiy geometrik shakllar-doirlar, uchburchaklar va olmoslar markazlari kichik detallar bilan bezatilgan.

O'zbekistonda hunarmandchilikning ayrim turlari tarixiga oid materiallarning oz ekanligi kashtachilikning qo'lda tikish usuli paydo bo'lgan vaqtini va uning yurtimizning turli hududlarida rivojlanish jarayonini aniqlashni imkonsiz qiladi.

M.Borodovskiyning 1872-yilgi Politexnika ko'rgazmasi haqidagi maqolasida hunarmandchilikning keng tarqalishi haqida quyidagi ma'lumotlar keltirilgan: "Buxoroda azaldan mavjud bo'lgan tamburli ipak kashtachiligi yaqinda Toshkentda rivojlandi. Bundan 20-50 yil avval Buxoroga borgan Iso Xo'ja qo'qonlik san'atini o'rganish uchun u yerdan olib keladi va uning shogirdlari hunarmandchilikni Toshkentga ko'chirishgan".

Toshkent, Qo'qon va Farg'ona vodiysining boshqa shaharlarida zanjirli kashtado'zlikni ayol kashtachilar ham qo'llagan. O'zbekistonning bosma tikuvli uy kashtachiligi keng tarqalgan hududlarida (Samarqand, Jizzax, Urgut, Nurota) gazlamalarga qo'lda zanjirli kashta tikish rivojlanmagan. O'rta Osiyoda tambur mashinalari paydo bo'lganidan keying birinchi o'n yillikda mashina kashtachilik san'ati erkak hunarmandlar qo'lida saqlanib qoldi. Kashta tikuvchilarni "popurdo'z" yoki "popopchi" deb atashgan. Ular maxsus buyurtmalar bo'yicha kashta tikishdi, ularning bir qismi bozorga chiqdi. Asta-sekin faqat uyda ishlaydigan professional kashta tikuvchilar paydo bo'la boshladi.

Toshkent kashtachiligi namunalari asoslanib, dastgohdan foydalanish ancha murakkab bo'lganligini aniqlash mumkin.

Kashtachilik Toshkent va Farg'onada eng muvaffaqiyatli rivojlangan. Namanganda mashina kashtachiligi boshqa shaharlarga qaraganda biroz kechroq tarqaldi. Yurtimizning boshqa shaharlaridan farqli ravishda, Namanganda ko'p tarmoqli artellarda O'zbekiston San'at Instituti ixtisoslashtirilgan "Hamza" artelidan tashqari mashina kashtachilik ustaxonalari ham bor edi.

Bu ustaxonalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar orasida so'zani, palyaki, gulko'rpa, kirpech kabi turli milliy buyumlar, shuningdek, dasturxonlar, naqshli devor gilamlari, pardalar, yostiq jildlari, stol choyshablari kabi turli yangi mahsulotlar mavjud.

O'zbek milliy qo'l kashtachiligida bezakning an'anaviyligi, ochiq, qarama-qarshi ranglardan foydalanish, naqsh konturlarini quyuq chiziqlar bilan ta'kidlashda namoyon bo'ladigan badiiy tabiati bezak kashtalarini tayyorlashda mashina texnologiyasidan

muvaffaqiyatli foydalanish imkonini beradi. Buxoro kashtachiligi o'ziga xos xususiyatlari, tikish uslubi bilan boshqa viloyatlardagi kashtalardan ajralib turardi. U yerda tikilgan kashtalar farqli ravishda qora fonda qilingan. Markaziy maydon uchta qatordan iborat keng, nafis hoshiya bilan chegaralangan edi: markaziy qator juda keng, tashqi qatorlar biroz torroq edi.

Toshkentdan olingan me'yorlar bo'yicha tayyorlangan yangi namunalar ta'sirida kashta tikadigan sexlar ishida an'anaviy Buxoro qo'lbola kashtachilik xususiyatlari butunlay yo'qoldi. Lekin, tabiiyki, buxorolik kashtachilik ustalari faqat me'yor bo'yicha ishlaymaydi: ularning eng zo'rlari yuborilgan me'yorlarni ko'chirib olish bilan qanoatlanmaydi. Ba'zi buxorolik kashtado'zlar shakllarga qarab tikishning grafik sifatlaridan muvaffaqiyatli foydalanib, Buxoroning qadimiy qo'l kashtalarida o'xshashi bo'lmagan yangi naqshlar yaratadilar. Ba'zi kashtachilar uzluksiz tikish uchun "uzum gul" (uzum naqsh) deb ataydigan tikishdan foydalanadilar, bunda doiraning butun yuzasi oddiy dumaloq choklardan hosil qilingan kichik doiralar bilan tikiladi.

Shuningdek, Farg'ona viloyatidagi mashina kashtachiligi Toshkent kashtachiligidan farq qiladi. Farg'onalik kashtachilar gul naqshlarini Xo'jandning qadimiy qo'lda tikilgan kashtalari uslubida talqin qiladilar, ular fonni mayda bargli bezaklar bilan to'ldirishi bilan ajralib turadi. Vodiy hududlarida yirik kashtachilik naqshlari tor hoshiya bilan chegaralangan, markaziy maydonda simmetrik joylashgan kichik doira yoki alohida guldastalar bilan belgilangan. Bu naqshlarning turli nomlaridan kelib chiqqan holda, kashtachilar uni turlicha izohlaydilar: naqsh ("oy"), "olma" (olma), "nagora-gul" (baraban naqsh) deb nomlanadi. Butun kompozitsiyaning nomi doiralarning soni asosiy naqsh hosil qiluvchi element nomi bilan belgilanadi. Masalan, "to'quz olma nagora-gul" (to'qqiz olma nog'ora naqsh), "olti olma badom-gul" (olti olma bodom naqsh) va boshqalar.

Samarqandda tashkil etilgan "Ayollar mehnati" sexi nafaqat mashina kashtasini, balki bosma tikuv yordamida qo'lda kashta tikishni ham yo'lga qo'ygan. Professional rassomlar qo'lda kashta tikish sexi uchun Nurota badiiy uslubida bir qancha qiziqarli dizaynlarni yaratdilar, ularda markaziy maydon va hoshiyadagi boy gul naqshlari aks ettirilgan. Nurota kashtalarining naqshlari mashina kashtalarida ham qo'llanila boshlandi. O'tgan asrning 30-yillaridan boshlab Samarqandda mashhur farg'onalik kashtachilar Mamatxonov va U. Shokirovlar mashina kashtachiligi bo'yicha ishlab, bu yerda mashina kashtasini keng ko'lamda ishlab chiqarishga asos solgan. Dastlab Samarqand sexlarida faqat Farg'ona naqshlari ishlab chiqarilgan. Kashtachi P. Mamatxonova o'zi bilan olib kelgan, Farg'ona viloyati aholisiga ma'qul bo'lgan mashina kashtachilik namunalari Samarqandda mashhur bo'lmaganligini eslaydi. Aholi qizil va yashil ranglarning ustunligidagi bajarilgan gul naqshlarini eng ko'p talab qilgan. Samarqand kashtalarining rangi Toshkentnikiga qaraganda ancha rasmiiy, uyg'unroq: yorqin yashil rang kamroq, sariq sariq rang ham juda kam miqdorda qo'llaniladi.

Kashtado'zlik dizayni markaziy geometrik shakllarni gul naqshlari bilan g'ayrioddiy mahoratli va chiroyli qilib birlashtiradi. Farg'ona viloyatida ham iqtidorli kashtachilik ustalari mashhur bo'lgan. Kashtachilik naqshlarining ajoyib tuzuvchisi Solihxo'ja Muhamedjonov Qo'qon shahrida yashaydi. Tajribali hunarmandlar va kashtachilar o'zlarining mustaqil ravishda yaratilgan naqshlari bilan ishlashadi, odatda, naqshning

konturini bo'r, qalam yoki siyoh bilan matoga chizmaydilar. Ular asosiy kompozitsion qismlarni, chegara qatorlari kengligini va markaziy maydonni belgilash uchun yengil nuqta chiziqdan foydalanadilar, so'ngra tanlangan naqshning asosiy elementlari-doiralar yoki o'simlik naqshlarining markazlariga nuqta qo'yadilar. Naqshning barcha tafsilotlarini to'g'ridan to'g'ri igna bilan yaratib, kashta tikishni boshlaydilar. Matoga naqsh solishning tasvirlangan usullari yurtimiz kashtachilari orasida qadimdan mavjud.

Mashinada kashta tikishning o'zbek kashtachilik ustalari muhitiga kirib borishi XIX asrning oxirida fermerlar orasida mashina texnologiyasining paydo bo'lishi yangi naqshlarning tarqalishi bilan birga kirib keldi. Tikuv mashinalari bilan bir qatorda tambur mashinalari bilan ishlashda biroz ko'proq tajribaga ega bo'lgan Qozon tatarlarining mashina kashtalari yurtimiz bozorlarini egallab olgan. Qozondan olib kelingan buyumlar O'rta Osiyo shaharlari aholisiga yangilik sifatida kirib keldi. U vaqtdagi zaminimizga kirib kelgan kashtalar qora fonning o'ziga xosligini bildirib turar edi. Shunday qilib, kashta tikishda qora fondan foydalanish saqlanib qolgan, bu xususiyat ilgari o'zbek kashtachilari tomonidan qo'llanilmagan, ular oq va rangli fonda kashta tikishni afzal ko'rishgan.

1930-yillarga kelib o'zbek mashina kashtachiligi ustalari an'anaviy o'zbek qo'l kashtachiligida qo'llaniladigan naqshlarni rangli tarzda keng qo'llay boshladilar, ularning kompozitsion tuzilmalari va individual bezak naqshlarini takrorlay boshladilar. O'zbek kashtachilari ba'zi boshqa xalqlarning, masalan, tatarlarning kashtachilik san'atida qo'llanilganidek, har xil turdagi ipak iplardan foydalanmaydilar. Ular faqat ingichka iplar bilan kashta tikadilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. M. I. Brodovskiy. 1872-yildagi Politehnika ko'rgazmasi, Moskva, 1872-yil.
2. Tursunova T. O'zbek tili amaliy san'at leksikasi.-Toshkent: Fan, 1978.B. 116-117.
3. Xudoyorova O. O'zbek kashtachiligi.-Toshkent, 2000.B. 20-21.
- 4."O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti. 2002. B.524.